

Ü l e v a a d e

Keeleuurimisest Võru Instituudis

Küllli Eichenbaum
Võru Instituudi direktor

Võru Instituut on asutatud riikliku teadus- ja arendusasutusena 1995. aastal ja kuulub kultuuriministeeriumi valitsemisalasse. Instituudi tegevuse põhieesmärk on edendada teadus- ja arendustegevust ajaloolisele Võrumaale¹ eriomastes küsimustes, eelkõige uurida, säilitada ja arendada piirkonna keelelist ja kultuurilist eripära. Seega on Võru Instituudi ette püstitatud väga konkreetseid ja spetsiifilised ülesanded.

Võru Instituut on noor teadusasutus, mis paikneb väljaspool Eesti traditsioonilisi teaduskeskusi ja erineb tavapärastest teadusasutustest mitmeski mõttes. Uurimistöö on peamiselt rakendusliku suunitlusega, mille tingib vajadus lahendada kohaliku keele hoidmisega seotud probleeme. Teadustöö kõrval on suur osa tegevustel, mis aitavad keelt elavas kasutuses hoida ning keele kasutusvaldkondi laiendada. Enamik tegevusi põhineb projektidel ja saab teoks koostöös teiste asutuste ning organisatsioonidega. Lähemat teavet Võru Instituudi kohta leiab huviline aadressilt www.wi.ee.

Võru keele uurimise ja arendamise töö jaguneb viieks alateemaks: keelesotsioloogilised uuringud, ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanime kogumine ja uurimine, sõnavara kogumine ja uurimine, grammatikauuringud ja õppemethodika koostamine.

¹ Ajaloolise Võrumaana käsitletakse Karula, Hargla, Urvaste, Rõuge, Kanepi, Põlva, Räpina ja Vastseliina kihelkonna ala.

Keelesotsioloogilised uuringud

Keelesotsioloogiliste uuringutega alustati kohe pärast instituudi asutamist. Aastatel 1998–2002 on tehtud üks kompleksuuring ja kaks murrete seisundi uuringut. Uuringute töörühmi on juhtinud teadurid Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik.

Kompleksuuringus „Kagueestlaste keel, kombed, identiteet aastal 1998” seoti keeleküsimumste vaatlus traditsioonilise argikultuuri, kommete ja identiteedi uuringutega. Meetodi poolest oli tegu nn arvamusuuringuga, kus keele või murde kasutamise ja oskuse ning teiste fenomenide kohta tehti järeltõlgi individide subjektiivsete hinnangute, arvamuste ja hoiakute põhjal. Artikleid uuringu tulemuste kohta on avaldatud Võru Instituudi toimetistes nr 8.

Eesti murrete seisundit uuriti kolme etapina aastatel 2001–2004. Üks eesmärke oli teha kindlaks eesti keele piirkondlike allkeelte praegune seisund, st analüüsida praeguste maakondade (ajalooliste kultuuripiirkondade ja nende osade) elanike murdekeele kasutust ja oskust peegeldavaid empiirilisi andmeid ning selgitada välja keelekasutust määravaid seaduspärasusi. Teine eesmärk oli võrdlevalt uurida Eesti eri kultuuripiirkondi.

Projekti käigus uuriti inimeste hinnanguid kohaliku keelepruugi kasutamise ja kasutamiseks sobivate valdkondade ja teemade kohta. Neid hoiakuid analüüsiti sotsiaaldemograafiliste näitajate kaupa (nt sugu, vanus, haridus). 2001. aastal tehti saarte murde seisundi uuring Saare maakonnas, 2002. aastal Mulgi murde uuring ajaloolisel Mulgi alal, 2003–2004 võrreldi Kagu-Eesti, saarte ja Mulgi seisundi uuringute tulemusi (ilmumas 2005).

Seisundi uuringud annavad aluse edaspidisteks sammudeks Eesti piirkondlike keelekujude kaitsmisel, ennekõike nende staatuse parandamisel keelepoliitiliste vahenditega, ja aitavad nii säilitada Eesti ajaloolist keelelist mitmekesisust.

2005. aastal jätkatakse 2004. aastal alustatud keelesotsioloogilist kvalitatiivuuringut „30-aastaste võru keele kasutamise strateegiad”. Intervjuude kaudu selgitatakse, kuidas on keelehoiakute kujunemine seotud sotsiaalsete võrgustikega ning identiteediga, samuti uuritakse keele staatuse ja prestiižiga seonduvat.

Edaspidi on kavas põhjalikumalt vaadelda võru keeleala inimeste keelehoiakute seoseid tegeliku keeleoskusega ning uurida ka kooliõpilaste keelekäitumist eesti-võru keelekeskkonnas.

Võru- ja Setumaa kohanimed kogumine ja uurimine

Ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanimesid on instituudis kogutud ja uuritud alates 1995. aastast. Selle töö juht on teadur Evar Saar, kes oma uurimistöo tulemuste põhjal kaitses 2001. aastal Tartu ülikoolis magistritöö ja kellel on praegu käsil teemakohane doktoriväitekirj.

Võrumaa kohanimed suurkogumise esialgne põhjus oli Eesti põhikaardi (möötkava 1 : 20 000) koostamine, mille käigus tekkis Võru Instituudil väga hea koostöö Eesti Kaardikeskusega. Kaardikeskus hakkas kasutama eesti keele instituudi kohanimekogu, kuhu on koondatud eri aegadel kogutud ja erineva kvaliteediga materjali. Võru Instituudi ülesandeks sai kontrollida nimeobjektide asukohti ning nime häälduspärast kirjakuju. Välitöö käigus hakkas massiliselt lisanduma ka seni kogumata kohanimesid ja kohanimevariante.

Erinevalt traditsioonilisest kohanimekogumisest kasutas Evar Saar keelejuhtidena inimesi peaaegu kõigist kaua aega kohapeal elanud perekondadest, et selgitada ka kohanimed tegelikku tuntuks ja kohanimekasutuse varieerumist. Peamine eesmärk on olnud üles leida kogu kaardistatava ala tähtsamad põliskohanimed. Sageli, kui küla on tühjaks jäänud või asustatud ainult uute elanikega, on põliste nimede tundjad üles otsitud nende praegustest elukohtadest. Välitööd ajaloolise Võrumaa aladel ning Setumaa Eesti osas jõudsid lõpule 2003. aastal. Hiljem on kaardistamisega seotud kohanimevälitööd tehtud Võrumaaga piirnevatel aladel Lõuna-Tartumaal.

Kogutud ja kontrollitud nimed kantakse elektroonilisse andmebaasi. Selle struktuur on välja töötatud Võru Instituudis. Peale põhikaardi jaoks välja valitud kohanimed kantakse andmebaasi kõik välitööl teada saadud püsivad ja ajutised rööpnimed, nimede käänamine, mõnikord ka seletused ja rahvaetümoloogiad. Tulevikus on kavas samasse andmebaasi liita ajalooallikate läbitöötamisest saadavad nimed, nimede struktuurianalüüs ja päritoluseletused.

Eesti kohanimeuurimise praktikas on tegemist uut tüüpi andmekoguga, kus keskseks elemendiks on koht ja selle nimi (nimed) ühel kindlal ajahetkel, mitte iga nimi eraldi märksõnana. Andmebaasi koostamise põhimõtteid ja probleeme käsitletakse põhjalikult Võru Instituudi toimetistes nr 13. Ajaloolise Võrumaa kohanimed andmebaasi, mis on olemas ka Internetis aadressil www.wi.ee, saab kasutada nii teaduslikus uurimistöös (Võrumaa, Eesti ja läänemeresoome kohanimed uurimine, asustusajaloo uurimine) kui ka kohanimed prakti-

Võro Instituudi töötajad (alustades vasakult): Nele Reimann-Truija, Jan Rahman, Evar Saar, Mariko FASTER, Sulev Iva, Triinu Ojar, Laivi Org, Kadri Giannakaina Laube, Külli Eichenbaum, Kadri Koreinik. Pildilt puudub Talvi Onno. Ülle Harju foto

ses korraldamises. Enne talule, ettevõttele, teele või tänavale nime panekut pole paha teada saada, mis on selle koha või koha lähiümbruse algupäraseid kohanimesid.

Viimasel ajal on välitööde valdkonnas keskendunud väikeste piirkondade (ühe talu, küla, mõisa) kohanimesüsteemide süvitsi uurimisele. See aitab selgitada Võrumaa kohanime funktsioneerimist ning rahvalike nimemallide kujunemist.

Kohanimeandmebaasis on lähiaastatel kavas hakata tegema nimede struktuurianalüüsi, kasutades selleks sünkronilise struktuurianalüüsi meetodeid. Pikemas perspektiivis on plaanis arhiivitöö kirjajalike kohanimeallikatega ja selle töö käigus avaneva teabe vahetu sisestamine kohanimeandmebaasi. Andmebaasi põhjal on kavas suure Võrumaa kohanimeleksikoni eeltöö. Leksikonis ei esitata nimesid enam kohakeskselt, vaid märksõnastikuna, ühtlasi antakse enamikul Võrumaa kohanimedel ka etümoloogia.

Võru keele sõnavara kogumine ja uurimine

Võru (ja muu Lõuna-Eesti) sõnavara kogumine ja uurimine, millega alustati 1997. aastal, on lingvistilistest töödest pikaajalisim ja ka mahukaim. Töö keskne rakenduslik eesmärk on võru-eesi ja eesti-võru sõnaraamatute koostamine. Sõnavara uurimiseks on moodustatud töörühm, kus osalevad Võru murde aladelt pärit inimesed, eri elualade sõnavara tundjad ja ka kogemustega sõnavara uurijad. Töörühma juhib Laivi Org, juhendab professor Karl Pajusalu.

„Võru-eesi sõnaraamat” (Võru Instituudi toimetised nr 12) ilmus trükist 2002. aastal ja on läbi aegade esimene võru keele sõnaraamat. Sõnaraamatusse on koondatud sõnu võrukeelsetest tekstidest ja varem välja antud sõnastikest, eriti ajaloolise Võrumaa kihelkondades, Setumaal, keelesaartel (Leivus, Lutsis ja Kraasnas) ja Lõuna-Tartumaal tarvitatud sõnu. Andmebaasi on kontrollitud ja täiendatud eesti keele instituudi murdearhiivi sõnavara koondkartoteegi põhjal. On lisatud Võrumaal kasutatud käsitöö- jm oskussõnu, loodusteadlaste Enn Kasaku ja Erich Kuke abiga on täpsustatud loodusteaduste sõnavara. Eri sõnavariandid on koondatud märksõnade alla, mida „Võru-eesi sõnaraamatus” on esitatud üle 15 000.

Sõnavara on korrastatud sõnartiklitenä, mis sisaldavad peale eri sõnakujude veel näitelauseid ja -väljendeid ning eesti vasteid. Lisatud on grammatikauuringute tulemusel saadud teave käänd- ja pöörd-

Võru sõnavara uurijad Mariko Faster ja Laivi Org. Ülle Harju foto

Teadurid Sulev Iva ja Evar Saar. Ülle Harju foto

sõnade muutmise kohta. Sõnaraamatust valmis 2002. aasta sügisel Interneti-versioon, mis on kõigile kasutajatele avatud Võru Instituudi kodulehel ja leidnud aktiivset kasutamist.

Võru Instituudi sõnavaraandmebaasi täiendamine jätkub pidevalt. Praegu koostatakse eesti-võru sõnaraamatut. Võrukeelse vaste saavad olulisimad eesti ühiskeele sõnad, abstraktmõisteid tähistavad sõnad ja põhilised erialasõnad, sealhulgas tähtsamad võõrsõnad, seetõttu suureneb eesti-võru sõnaraamatu maht ligi 20 000 märksõnani.

Grammatika uurimine

Võru grammatika uurimisega on aastate vältel tegelnud Võru Instituudi teadur Sulev Iva, kes on kogunud ja süstematiseerinud infot muutemorfoloogia kohta. Koostatud on grammatilise struktuuri ülevaateid, mida on esitatud teadusartiklites, kooliõpikutes ja võru-eesti sõnaraamatus.

Võru Instituudi ja Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna ühistööna alustati 2002. aastal akadeemilise võru grammatika koostamiseks vajalikke alusuuringuid. Plaanis on uurida kõiki

keeletasandeid: foneetikat, fonoloogiat, muutemorfoloogiat, derivatsiooni, morfosüntaksit ja süntaksit. Koostöös Tartu ülikooliga on seni valminud mitmeid uurimistöid peamiselt foneetika, fonoloogia ja muutemorfoloogia alal. Grammatikauuringute tulemused on peale teadusartiklite kavas esitada ka käsiraamatus.

Õppemethodika koostamine

Võru keele ja kultuuri õpetamise methodika väljatöötamise ja praktilise rakendamise küsimustega tegeleb instituudis methodik-teadur Nele Reimann-Truija. Põhikoolidele on koostatud ainekava, mis annab ülevaate, kuidas kooliastmeti õpet korraldada, on toodud tundide arv, õppe eesmärgid, sisu ja õpitulemused, methodilised materjalid ja soovitatav kirjandus.

Kolme esimese kooliastme ainekava on valmis, kuid selle rakendamine eeldab vastavat õppetundi. Praegu õpetatakse võru keelt ja kultuuri enamasti huvialatundides (nn ringitund) ja mõnes koolis üksikutes klassides valikainena. 2005/06. õppeaastal õpetatakse võru keelt ja kultuuri kahekümnes ajaloolise Võrumaa ja kolmes Setumaa koolis, kokku 40 klassis või rühmas.

Esimesele kooliastmele (1.–3. klass) on valminud õppemethodika ning -materjalid. Koostatud on 70-tunnine õppekava, mis koosneb võru keele algkursusest ja lugemisõpetusest. Õppevahenditeks on aabits koos töövihikuga, helikasset koos töövihikuga ning laulik koos helikassetiga.

Teisele kooliastmele (4.–6. klass) on koostatud võrukeelne koduloõõpik ning nn õpetajaraamat. Kolmandas kooliastmes (7.–9. klass) õpetatakse võru keelt ja kirjandust võrukeelse lugemiku abil.

Lähiaastatel jätkub õppemethodika ning -materjalide koostamine põhikooli teisele ja kolmandale astmele (töövihik, õpetajaraamat), alustatud on gümnaasiumi kirjandusõpiku koostamist. Koostöös Tartu ülikooli lõunaeeesti keele ja kultuuriuringute keskusega õpetatakse välja võru keele ja kultuuri õpetajaid ja antakse neile täiendusõpet. Uusi ideid ja praktilisi lahendusi annab koostöö teiste läänemeresoome väikekeelte õpetamise spetsialistidega.

Teadusüritused ja kirjastustegevus

Võru Instituut korraldab mitmeid juba traditsiooniks kujunenud üritusi. Olulisimad on igal sügisel peetavad rahvusvahelised konverentsid, kus käsitletakse läänemeresoome keelte küsimusi seostatult ajaloo, etnoloogia, sotsioloogia jt teadusaladega. Konverentside on korraldatud koostöös Tartu ülikooliga ja nende üks rõhuasetusi on olnud Lõuna-Eestil.

Keeleuurimisega on tihedalt seotud instituudi kirjastustegevus. Võru Instituudi toimetiste sarjas on avaldatud instituudis tehtud teadusuuringute tulemusi, instituudi korraldatud konverentside materjale ning muid keeleteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste artikleid. Praeguseks on sarjas ilmunud 17 raamatut.

Peale toimetiste sarja on avaldatud võru ja setu keelt tutvustav brošüür, keeleõppijatele on välja antud õpperaamatuid ja helikassett. Ka laiemale huviliste ringile on Võru Instituut koostanud võru keelt ja kultuuri tutvustavaid ning populariseerivaid materjale: kolm videofilmi, neli helikassetti võrukeelsete juttude ning kaks kassetti/CD-d rahvalauludega. Instituudi tegevuse tutvustamiseks on koostatud kaks voldikut. Koolilaste võrukeelsete kirjatööde igaaastaste võistluste parimatest töödest on välja antud valimikud, lisaks on kirjastatud mitu võrukeelset ilukirjandusteost ja üks valimik Setumaalt kogutud rahvajuttudest.

Kümne tegevusaasta jooksul on instituudist kujunenud nn võru liikumise vaimne ja ideoloogiline keskus, kus tegeldakse teadustöö kõrval ka laiemas kontekstis lõunaeesti kultuuritraditsiooni järjepidevuse säilitamise ning arendamisega.